

ТЕКСТ ЯК СПРОБА ВИХОДУ ЗА МЕЖІ САМОТНОСТІ:
МОДУСИ АВТОРОВОГО ОПРИЯВЛЕННЯ В КРЕАТИВНОМУ
ПРОСТОРИ ФЕНОМЕНОЛОГІЇ РОМАНА ІНґАРДЕНА

Людмила Тарнашинська

Institut Literatury
Państwowej Akademii Nauk w Kijowie

TEKST JAKO PRÓBA WYJŚCIA POZA GRANICE SAMOTNOŚCI:
SPOSOBY UOBECNIENIA AUTORA W PRZESTRZENI KREATYWNEJ
ROMANA INGARDENA

Ludmyła Tarnaszyńska

Streszczenie. Wykorzystując system poglądów na literaturę i specyfikę strategii poznawczej Romana Ingardena, dokonano w artykule próby znalezienia „klucza” do zrozumienia tematu samotności i kontaktu oraz relacji autora z czytelnikiem, które to związki ujawniają się poprzez modus temporalności. Takie podejście do problemu daje możliwość określenia go jako swoistej komunikacyjnej przestrzeni kodów semantycznych, służących przedłużeniu quasi-kontaktu autora z czytelnikiem poprzez tekst.

Poruszając się w polu fenomenologicznych idei R. Ingardena, badaczka aktualizuje i określa problem samotności egzystencjalnej twórcy i proponuje własny model interpretacyjny komunikacji tekstowej. Zgodnie z nim, taki quasi-kontakt w symbolicznej przestrzeni znaków, zastępując autorowi realny kontakt ze społecznością, prowadzi jedynie do iluzji, która, w konsekwencji, rozwiewa pragnienie sławy, zamieniając się w samotność egzystencjalną i prowadząc do utraty poczucia własnej tożsamości.

Słowa kluczowe: Ingarden, tekst, samotność, komunikacja, quasi-kontakt, temporalność, tożsamość

Проблеми художньої творчості та екзистенційної самотності – нерозривні: по суті, вони породжують одне одне й вступають у різні види взаємозалежностей. Якщо влада над собою є своєрідною творчістю¹, то чи сам процес творчості, наразі продукування художніх текстів, може стати владою над самотністю або, іншими словами, стати виходом за межі самотності?

Культура як творчість у своїх витоках є *потік самотностей*, досвід і плід неподібності до загалу. Текст постає як прагнення бути усамотненим та в той же час як поривання позбутися самотності. І це поривання є жаданням побачити світ подібним до себе. Це є спроба взаємодії зі світом шляхом самовдосконалення².

¹ Н. Хамітов, *Самотність у людському бутті. Досвід мета антропології*, Гранослов, Київ 2000, с. 192.

² *Ibidem*, с. 193.

Більше того, воля до творчої самотності окремої особистості постає умовою становлення культури³, оскільки суспільство, яке осуджує феномен самотності як вияв крайнього індивідуалізму, приречене на духову злиденність, брак великих людей і великих ідей.

Ясна річ, письменство – річ гранично індивідуалізована, воно цілковито перебуває у лоні екзистенційної самотності. „Є дві категорії людей, приречених на схиму, – це письменники і монахи” (Євген Пашковський).

З одного боку, письменник не може творити поза самотністю, тобто він культивує у собі пасивні, досить аморфні стосунки з навколишнім світом (а часом і тимчасово розриває їх), а з другого – акт його писання є спробою виходу за межі цієї самотності. Таким чином самотність постає тією ж таки формою активності, тільки від супротивного, адже так само стає для творчої людини „формою активності, через яку людина оволодіває світом”⁴. Така амбівалентність творчого акту у найширшій його процесуальності розгортає ціле смислове поле широких інтерпретацій, заґрунтованих у дихотомічну альтернативну практику, яка ніколи не може бути розв’язаною, оскільки спілкування як

досвід соборності і текст як досвід самотності проймають людське життя, створюють його дивоглядну трагічну напругу⁵.

Творчість розгортає модус самотності, по-перше, як необхідну умову зосередженості на реалізації художнього задуму, уможливлену лише усамітненням, по-друге, як приналежність до певного типу культури (Заходу чи Сходу, де самотність трактується по різному: у першому випадку як необхідність становлення особистості, смисл „осібного існування”, у другому – як стан самопізнання духу), по-третє, вона визначається чисто індивідуальними психологічними рисами творчої особистості. При цьому треба брати до уваги, що „загальний тип культури визначає *індивідуальний* тип творчої самотності, але й сам визначається ним”⁶. Знову ж таки, подібна амбівалентність породжує ще один рівень залежностей: у площині збереження / руйнування традицій / канонів, коли під натиском індивідуального трансформується той самий загальний тип культури.

Відпочатково між автором і читачем знаходиться *простір самотності*, процес подолання якого відбувається як зустрічний рух автора й читацької аудиторії й неодмінно передбачає комунікативний аспект. За Юрієм Лотманом, взаємини тексту й аудиторії характеризуються взаємною актив-

³ *Ibidem*, с. 198.

⁴ Н. Хамітов, *Самотність у людському бутті...*, с. 194.

⁵ *Ibidem*, с. 193.

⁶ *Ibidem*, с. 194.

ністю: текст намагається зробити аудиторію подібною до нього, нав'язати їй свою систему кодів; аудиторія ж відповідає йому тим самим⁷.

При цьому читач як Інший і як об'єкт повсякдення постає засобом подолання авторової самотності, розриваючи усталене коло усамітнення й розширюючи комунікативний радіус буття. Адже буденність має свій комунікативний ареал, властиві їй форми комунікації, що насправді „віддаляють людину від переживання самотності і частково знімають її, бо частково виходять за межі буденності”⁸, однією із форм якої і є читання.

Однак цей „зворотній відгук”, а значить, і певний коефіцієнт корисної дії прориву за межі *простору самотності* можливі лише за умови, якщо з боку читача активізовані „певне зусилля, щоб затримати твір у певній змінній актуальності”⁹, здатність затримати „в обсязі нашої свідомості”¹⁰, „стан безпосередньої живої присутності”¹¹ всієї потенційної повноти тексту.

Творячи текст, автор переживає *ефект потенційності / чужості* аркуша паперу (монітора комп'ютера), у перспективі – тексту, і намагається поступово освоїти цей „чужий простір”, зробити його своїм, спостерігаючи при цьому зсередини ефект його наближення/освоєння відповідно до міри заглиблення у процес написання тексту. Неясні контури тексту постають як незвідане, спокусливе наповнення комунікативної порожнечі, що існує довкола автора на момент конкретного втілення задуму.

Виходячи з того, що читач, який має зрозуміти твір, повинен опанувати „надмовні коди”, оскільки „літературна комунікація відбувається в мові, яка не є тотожною мовленню...”¹², можемо зробити певну спробу уявної реконструкції цього процесу. У ньому автор неминуче закодує себе: свою аксіологічну систему координат, психологічно-емоційний плин власного буття, зрештою, увесь засвоєний логічно й емоційно *досвід проживання життя*. Закодує з тим, аби бути розкодованим читачем, вступаючи з ним нібито у своєрідну гру шифрування-дешифрування, коли не тільки „твір виявляє нам себе”¹³, а також – опосередковано і сам автор виявляє себе у всій сув'язі його аксіологічно-етичних та психічно-емоційних координат. А читач,

⁷ Ю. Лотман, *Внутрі мислящих миров. Семиосфера*, Искусство-СПб, Санкт-Петербург 2004, с. 203.

⁸ Н. Хамітов, *Самотність у людському бутті...*, с. 162.

⁹ Р. Інгарден, *Про пізнання літературного твору (Фрагменти)*, [у:] *Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.* / За редакцією Марії Зубрицької, Літопис, Львів 1996, с. 144.

¹⁰ *Ibidem*, с. 145.

¹¹ *Ibidem*, с. 144.

¹² Д. Уліцька, *Філософія літератури Романа Інгардена*, [у:] *Література. Теорія. Методологія / Упор. і наук. ред. Д. Уліцької; Пер. з польської С. Яковенка*, Видавничий дім Києво-Могилянська академія, Київ 2006, с. 211.

¹³ Р. Інгарден, *Про пізнання літературного твору...*, с. 143.

свою чергою, конкретизує твір відповідно до власної системи координат, інтерпретаційного хисту, здатності „очуттевити” текст.

По суті, це антиінгарденівська теза, хоча цілковито перебуває у сфері феноменологічних інтенцій Інгардена¹⁴ як контрверсія, оскільки сам дослідник відстоював переконання, згідно якого самому творові не належать переживання автора й реципієнта, а також його фізичний стан – тобто сам твір перебуває поза означеним чуттєвим полем.

Отже, інгарденівська концепція в даному контексті може мати точки дотику на шляху пошуку відповідей на ті чи ті запитання, але жодною мірою не бути „готовою до вжитку” конструкцією літературознавчої науки.

Взагалі, як зазначають, зокрема, польські дослідники, позиція Інгарденової філософії літератури в літературознавчих дослідженнях ХХ ст. далека від однозначності – переважно це пояснюється „глибокою філософською зануреністю його розмірковувань”¹⁵, а також тим, що концепція цього вченого „порушує інші проблеми, ніж аналітична практика”¹⁶, і це обмежує її прикладне застосування.

Інгарден, який фактично сформулював концепцію фікції (художності), виходячи з того, що художність є тим, що відрізняє літературно-мистецький твір від мовних висловлювань іншого роду¹⁷, по суті, ігнорує той досвід, що лежить у площині „дотикальності” тексту як системи знаків та чуттєвості автора як психологічної оболонки його сутності.

Розбудовуючи свої судження у площині онтології буття, виходячи з того, що реальний світ не є аналогом інтенційності буття, Роман Інгарден саме в інтенційність „вмонтовував” і одну з його складових (чи різновидів) – літературний твір, таким чином вступаючи в методологічну суперечку з Едмундом Гуссерлем, *Картезіянські роздуми* якого засвідчили його уявлення про суто інтенційний статус світу. Розгортаючи свої міркування у площині інтерсуб’єктивності, Р. Інгарден, по суті, відстоював міркування, згідно якого літературний твір „треба вважати третім різновидом буття – буттям суто інтенційним”, тому він зберігається в актах свідомості суб’єкта,

¹⁴ Розгортання наукового пошуку в інтерпретаційному полі Р. Інгардена для українського дослідника утруднюється тією обставиною, що в Україні досі невідома ключова його праця *Про літературний твір*, про що, зокрема, пише у своїй передмові упорядник збірника праць *Теорія літератури в Польщі. Антологія текстів. Друга половина ХХ – початок ХХІ ст.* Б. Бакула (Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, Київ 2008), і в український науковий простір інтегровані, по суті, тільки фрагменти з праці *Про пізнавання літературного твору (O poznawaniu dzieła literackiego)*, Ossolineum, Lwów, 1937). Див.: *Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.* / За ред. М. Зубрицької, Літопис, Львів 1996.

¹⁵ Д. Уліцька, *Філософія літератури Романа Інгардена ...*, с. 133.

¹⁶ *Ibidem*, с. 134.

¹⁷ *Ibidem*, с. 123.

однак не є тотожним із діями творця (автора), до яких ми не маємо доступу, а становить їхній витвір¹⁸.

Оскільки, за Р. Інгарденом, літературний твір як певна схематична конструкція, що містить семантичний код, набуває естетичного наповнення у процесі рецепції, комунікація тут реалізовується через: 1) розкодування як переважно логічну операцію; 2) естетичне переживання, що належить емоційно-чуттєвій сфері людини.

Спілкування ж, або радше *квазі-спілкування*, через текст відбувається, якщо виходити з теорії Р. Інгардена, впродовж „особливої, *квазі-часової* тривалості від початку до кінця” літературного твору¹⁹ і здійснюється, зокрема, всередині інтерсуб’єктивного (спільного для нас усіх або для певної спільноти)²⁰, яке розриває оболонку „приватного” (моносуб’єктного) часу.

Очевидно, саме Інгарденова система поглядів на літературний твір та специфіку його пізнавальної стратегії дає нам підстави шукати „ключ” до трактування означеної теми самотності/спілкування автора/читача у сфері *темпоральності*. Саме такий темпоральний «розріз» проблеми уможливило пошук у „нашій плінній теперішності”²¹ модусів минулого й майбутнього – з одного боку як „слідів пам’яті”, що можуть зблизити / роз’єднати автора / читача, а з другого – „вихлюпів” *фантазувань* (ймовірностей), заповнення зусиллями уяви лакун підтекстовості тощо, що витворює своєрідну комунікативну смугу у зоні *недомовленого*, позакадрового. *Квазі-спілкування* через текст, очевидно, може мати найбільший *ефект зближення* завдяки активності *часової перспективи*, що, як підкреслював Р. Інгарден²², є аналогом просторової перспективи. Тобто розділеність автора/реципієнта текстом (як своєрідним аналогом віддалі) не має особливого значення – основну роль відіграє акт співпережиття тим подіям, що „вмонтовані” у ту чи ту часову перспективу нараційної моделі. Однак саме у площині часової перспективи знаходимо суттєву відмінність між *спілкуванням* та *квазі-спілкуванням*. „Тривалість пригадування проміжку часу” залежить, за Р. Інгарденом, не тільки від кількості пригадуваних подробиць та інтенсивності нервового (психологічного) напруження пережиття подій у минулому²³, а й, додамо, від міри чужості / близькості автора / реципієнта: наскільки зближеними є їхні життєві досвіди (враження), настільки стиснутішим чи розтягнутішим у часі є їхній мета-фізичний контакт і водночас звукування „зони самотності”.

¹⁸ *Ibidem*, с. 118.

¹⁹ Р. Інгарден, *Про пізнання літературного твору...*, с. 142

²⁰ *Ibidem*, с. 148.

²¹ *Ibidem*, с. 154.

²² *Ibidem*, с. 150.

²³ *Ibidem*, с. 151.

Таке спілкування відбувається через посередництво квазі-суджень автора, функція яких полягає в тому, що вони „надають зображеним предметам єдино певного аспекту реальности, не ставлячи на них печаті предметів реальних”²⁴ – і саме цей „єдино певний аспект реальности” розкриває модуси авторового оприявлення та його комунікативних потуг.

Оскільки, за Романом Інгарденом, існує момент протиставлення літературного твору „його конкретизаціям”²⁵, то спілкування через текст так само несе в собі *нерв напруження* від цього протиставлення. Тобто, очевидно можемо говорити про певну конфліктність такого квазі-спілкування.

Виходячи з розуміння, що літературний твір є суто інтенційним, не психічним, а трансцендентним стосовно усіх свідомих переживань як автора, так і читачів²⁶, можемо, очевидно, говорити про те, що сферу спілкування через текст дослідник означував (або ж мав у підтексті) як трансцендентальну метафізичну надособистісну „реальність”, де відсутній феномен свідомого переживання.

У локусі комунікації, на яку спрямовано акт писання, можемо вирізнити як інтровертний автокомунікат (адресування тих чи тих явних і прихованих інвектив і закодованих смислів собі самому), так і екстравертний автокомунікат (адресування їх Іншому – свідомо чи підсвідомо). Очевидно, найчастіше маємо *тип інтровертно-екстравертного комунікату*, де одне й друге присутнє в умовній рівновазі.

В обох цих комунікативних системах Текст–Я та Текст–Інший (читач / аудиторія) задіяний концепт *культурної пам’яті*, тобто в дію вступає текст як „конденсатор культурної пам’яті”²⁷. У першому випадку задіяна внутрішня структура активованої індивідуальної пам’яті, тоді як у другому випадку ця пам’ять тексту потрібно ще пробудити.

Як зазначає Ю. Лотман, спілкування зі співрозмовником можливе за наявності деякої спільної з ним пам’яті, тим-то існує принципова різниця між текстом, зверненим до „всіх” (або до будь-кого з-поміж потенційних читачів), і текстом, що має у своєму підтексті звернення / апеляцію до когось конкретно знайомого²⁸. У першому випадку спостерігаємо, по суті, писання як намагання виговоритися, висловити власні думки й сумніви, у другому писання постає як певне виправдання, реабілітація – з одного боку, й звіряння сокровенного – з другого.

Якщо у першому випадку маємо радше діалог зі світом – у межах тієї системи координат, який відповідає часові написання твору, то в другому дуже часто це уявний діалог з Іншим, який може (повинен) бути

²⁴ *Ibidem*, с. 151.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ Л. Юрий, *Внутри мыслящих миров...*, с. 162.

²⁸ *Ibidem*, с. 203.

потенційним читачем/опонентом, радше, діалог із системою світосприйняття, онтологічними та аксіологічними пріоритетними засадами буття цього Іншого.

Хоча насправді спілкування через текст пролонговане, оскільки включає в себе Інгарденівські фази читання й післячитання, воно все ж вичахає й не сягає тієї глибини, яка може задовольнити потребу / спробу подолання самотності.

Шукаючи в тексті (писанні тексту) Іншого, автор закодовує себе, уникаючи зусиль розкодування цього Іншого. Такий однобічний рух не передбачає руху зустрічного. Проте тільки розкодування Іншого в процесі комунікації може стати умовою подолання самотності. Тим-то спроби подолання самотності в процесі писання є не більш аніж витвореною (бажаною) *ілюзією*, яка обертається розчаруванням, адже коли процес написання у лоні самотності завершується (а Ян Парандовський, зокрема, зазначав: „Самотність – мати досконалості”²⁹), письменник знаходить лише порожнечу або ще глибшу „чорну діру” самотності, не заповнену зусиллям взаємного (зустрічного) розкодування.

Однак самотність творчої людини, як правило, не „замикається” у зоні безпосереднього творення тексту – вона неконтрольовано набирає статусу тотальності. По суті, це *ефект зворотності*, особистісна плата за тимчасову відчуженість (читай – байдужість) від світу, яка „вмикається” у періоди роботи над твором. Адже саме у самотності байдужість світу проявляється найбільше і відчувається глибше. Вона ще більше поглиблюється у випадку, коли автор (творець тексту) не здатний прорватися за межі символічного, знакового простору й перетворити вчинок-текст на вчинок-дію: „Свідомо чи несвідомо замінює він вчинок текстом, силкується вмістити життя в свої символи *без зміни сутності символічного*”³⁰. І тоді „творча самотність як насолода” (гедоністична самотність) – „на одне натхнення”³¹ втрачає свій феномен насолоди й може перетворитися на „творчу самотність як страждання”³², яка має власний руйнівний потенціал.

Зворотнім боком самотності є прагнення слави, оскільки: „Усамотнений творець здійсмає у буденному оточенні скороминущу цікавість, яка може стати постійною лише в тому разі, коли побут його є скандальним”³³. Таке намагання утриматися на „хвилі популярності” часто виходить далеко за межі здорового глузду й перетворюється на своєрідну манію, наркотичну залежність. Попри, здавалося б, усю публічність і нібито „розмикання самотності” у соціум, що їх дарує творцеві слава, насправді він потрапляє у пастку власної духової слабкості: така хвороблива залежність від дедалі

²⁹ Я. Парандовський, *Алхимия слова*, Правда, Москва 1990, с. 100.

³⁰ Н. Хамітов, *Самотність у людському бутті...*, с. 197.

³¹ *Ibidem*, с. 195.

³² *Ibidem*, с. 197.

³³ *Ibidem*, с. 199.

ширших „хвиль слави” усамітнює його ще більше, оскільки уявний п’єдестал, вибудований зчаста непомірними амбіціями, ще більше відмежовує його від загалу. Така *самотність у славі* (дуже часто фіктивна) часто є непосильною для людини, оскільки ще більше поглиблює її відчуття самотности, диктує потребу в дедалі більших „дозах” публічного розголосу, навіть скандалу чи пліток. Таким чином творець втрачає відчуття власної ідентичности: її заступає ілюзорність самосприйняття. Власне, це є платою за спробу „виправити” існуючу реальність, у якій домінує закономірність: „Воля до творчої самотности буденному загалові є чужа й нецікава”³⁴.

Історія кожної національної літератури дає власні приклади „самотности у славі”, які можна було би розглядати до безкінечности. Однак зупинимося на кількох іменах. Так, Василеві Стусу, якщо навіть відкинути роки вимушеної ізоляваности у слідчих ізоляторах, у тюрмі та на засланні, де самотність набуває статусу ув’язненої свободи, судилося пережити більш глибоку екзистенційну самотність, так само, як і *самотність у майбутній славі* – теж як екзистенційне випробування найвищої проби. Його „робінзонава самота” була дещо іншою, аніж, скажімо, самотність оточеного „прихильниками”, противниками й апологетами-наслідувачами Григора Тютюнника. Якщо у цього письменника було повне порозуміння з читацькою аудиторією (відкидаємо тут рецепцію офіційної влади), його новелістикою зачитувалися як „метри”, так і звичайні читачі, вона несла цілком зрозумілу семантику, що надавалася до розуміння сучасного світу, то у Василя Стуса все було навпаки: як поет він почувався фактично у творчому вакуумі, переживаючи розрив між усвідомленням себе як великого українського поета ХХ ст. та усвідомленням своєї неприсутности в рецепції широкого читача.

„Виборювання” слави (саме виборювання усіма можливими засобами, а не очікування її як закономірного результату напруженої самовідданої праці) нинішніми письменниками розгортається в умовах „перевантаження” книжкового ринку, не „обтяженого” регуляторними механізмами критеріїв художности, який до того ж не вміє враховувати ту обставину, що „пам’ять європейської культури перенасичена”³⁵. Однак ці „перевитрати” демократичного суспільства не позбавляють соціокультурний простір та його безпосередніх творців осмислення проблеми виходів на тему *безсмертя*, оскільки кожне творіння людського духу має потенційну силу³⁶, здатну перемагати час. Однак варто пам’ятати слова Яна Парандовського:

Істинним безсмертям літературний твір володіє доти, доки не втрачає здатности оновлюватися і змінюватися в умах нових поколінь³⁷.

³⁴ *Ibidem*, с. 199.

³⁵ Я. Парандовский, *Алхимия слова...*, с. 287.

³⁶ *Ibidem*, с. 294.

³⁷ *Ibidem*, с. 295.

TEXT AS AN ATTEMPT TO REACH BEYOND THE LIMITS OF SOLITUDE:
THE METHODS OF AUTHOR PRESENTATION IN ROMAN INGARDEN'S
CREATIVE SPACE

Ludmyla Tarnashynska

Summary. By means of the system of views on literature and Roman Ingarden's cognitive strategy, the author of the article attempts to discover the 'key' to the treatment of the subject of solitude/contact of author/reader from the perspective of temporal mode. Such a temporal approach to the issue enables to establish it as communicative space for the development of semantic codes, which constitute a sort of extended contact (quasi-contact) by means of the text.

Dealing with Ingarden's phenomenological intentions, the researcher updates and determines the issue of existential solitude of an author and puts forward her own model of interpretation of the textual communication. According to this model, such a quasi-contact in the symbolic space of signs, being a substitute for real social contacts, only leads to the illusion that, as a result, dispels the desire for fame and turns into the existential solitude and the feeling of identity loss.

Key words: text, solitude, code, communication, author, reader, quasi-contact, temporal mode, identity

ТЕКСТ ЯК СПРОБА ВИХОДУ ЗА МЕЖІ САМОТНОСТІ:
МОДУСИ АВТОРОВОГО ОПРИЯВЛЕННЯ В КРЕАТИВНОМУ ПРОСТОРИ
ФЕНОМЕНОЛОГІЇ Р. ІНГАРДЕНА

Людмила Тарнашинська

Резюме. У статті зроблено спробу з допомогою системи поглядів на літературу та специфіку пізнавальної стратегії Р. Інгардена знайти «ключ» до трактування теми самотності/спілкування автора/читача, що оприявнюється через модули темпоральності. Такий темпоральний зріз проблеми дає можливість означити її як своєрідний комунікативний простір розгортання семантичних кодів, які конструюють пролонговане квазі-спілкування через текст.

Перебуваючи в силовому полі феноменологічних інтенцій Р. Інгардена, дослідниця актуалізує й окреслює проблему екзистенційної самотності митця і, відповідно, пропонує власну інтерпретаційну модель текстової комунікації. Згідно з цією версією, таке квазі-спілкування у символічному знаковому просторі, замінюючи авторові реальне спілкування з соціумом, приводить лише до бажаної ілюзії, що, своєю чергою, роздмухує жадання слави, яка зрештою обертається екзистенційною самотністю та втратою відчуття власної ідентичності.

Ключові слова: текст, самотність, код, комунікація, автор, читач, пам'ять, квазі-спілкування, темпоральність, ідентичність